

UDC 930.85 (4-12)

YU ISSN 0350-7653

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XXIX

Redacteur

NIKOLA TASIC

Directeur de l'Institut des Etudes balkaniques

Secetaire

ALEKSANDAR PALAVESTRA

Membres de la Redaction

MILUTIN GARASANIN, MIJKA IVIC, C'EDOMIR POPOV,

ANTHONY-EMIL TACHIAOS (Thessalonique),

DIMITRIJE DJORDJEVIC (Santa Barbara), DRAGOSLAV ANTONIJEVIC,

VESELIN DJUREVIC, MIODRAG STOJANOVIC

BELGRADE

1998

Борислава ЛИЛИЋ

Пирот

ТУРСКЕ РЕПРЕСАЛИЈЕ У ПОНИШАВЉУ У ВРЕМЕ ГРЧКОГ УСТАНКА 1821. ГОДИНЕ

Ајсџиракиј: Побуде хришћана против турске власти почетком XIX века на Балкану биле су честе и масовне. Њихов утицај на хришћане из пиротског краја био је велики. У раду је дат приказ турско-хришћанских односа из тог времена.

Значајно учешће Срба из Понишавља током Првог српског устанка и са активним присуством у догађајима 1815. године, у Другом српском устанку, као и за време кнез-Милошеве, затим и кнез-Михаилове владе (Пиротска буна 1836. и затим 1841) обезбедило је Пироћанцима угледно место у својој борби, не само у значајним крајевима, већ и у ширим размерама националне историје српског народа у целини.¹

Велики устанак Грка 1821. године који је задао много невоља Порти и потрајао неколико година, није био, већ од самог почетка, без последица по српски народ у Турској. Народноослободилачки покрет Грка против Турака, који почиње крајем XVIII века оснивањем тајне револуционарне организације Хетерије,² прерастао је почетком 1821. године у револуцију која је добијала присталице и међу балканским народима покореним од Турске. Солидариснући се са борбом грчког народа, они су желели да остваре и своје ослобођење.

Ниш је тада био један од хетеријских пунктова у коме је тајна револуционарна организација постојала још пре 1820. То потврђује и „ратни план

¹ С. Петровић 1996. 30.

² Основни задатак Хетерије био је „прикупљање прилога, куповање и раздељивање оружја и припремање на устанак не само Грка, већ и осталих хришћана у Турској”. М. Гаврилковић 1908. 12.

од септембра 1820. године” који су сачинили хетеристи у Румунији, а по коме су Ниш и Видин назначени као центри из којих ће, уз помоћ и подршку Милоша Обреновића, отпочети акције устаника за ослобођење читаве Румелије и Бугарске.³ Из недавно откришеног документа у Одеси, сазнаје се за постојање револуционарне организације у Нишу. Међу Србима највише је било свештеника, трговаца и запатлија, који су преко својих занатлијских и трговачких контаката били добро обавештени о збивањима у хетеријском покрету.⁴

Нема сумње да је револуционарне идеје хетериста међу Нишлијама ширио владика Мелентије, који је, као представник Цариградске патријаршије, дошао у Ниш 1815. године.⁵ Милош Обреновић је био очигледно задовољан посредништвом владике Мелентија између Срба и Турака 1815.⁶ Владика Мелентије као поглавар Нишке митрополије, захваљујући свом ауторитету не само код хришћанског већ и код муслиманског живља у Нишу, допринео је да се Ниш од 1820. помиње као један од значајних хетеријских пунктова на Балкану. Крајем 1820. Нишка тајна организација је послала свога представника у Цариград, „кој е био 2 до 3 месеца у патријаршији” као „посланик владике нишкога”.⁷ Бројност овог покрета не може се утврдити, што је и схватљиво када се зна да је читав организација била строго конспиративна. Конкретан податак – „око 200 Нишлија” – записан је код М. Ђ. Милићевића.⁸ Међутим, овај податак је записан шест деценија касније, по причању старих Нишлија, после ослобођења од Турака. Да је Ниш био јак хетеријски центар потврђује и оснивање грчке школе у њему крајем друге деценије XIX века.⁹

И у Пироту је тада постојала тајна револуционарна организација, вероватно и пре 1820. године.¹⁰ У архивској збирци Хиландара сачувана су два писма из 1816. године везана за догађаје и односе у Пироту, у периоду турске власти на почетку XIX века.¹¹ Писана су из Пирота и Ниша: једно су писае пиротске чорбације, а друго хиландарски духовник Игњатије.

³ М. Гавриловић 1909, 14.

⁴ Н. Годоровъ, 1973, 7–18.

⁵ Захваљујући одговору кнеза Милоша на писмо нишког митрополита Мелентија, 26. јула 1815. године, писаном у логору Београдске нахије, може се тврдити да је Мелентије већ половином јула 1815. године био у Нишу. М. Вукићевић 1907, 147.

⁶ в. нп, 12, 14.

⁷ В. Ј. Петровић и Н. Ј. Петровић 1882, 233.

⁸ в. нп, бр. 25.

⁹ Године 1820. помиње се у Нишу учитељ Грк Никола Кратовалија Ђорђејевић. Ј. Хаџи Васиљевић 1928, 42.

¹⁰ М. Гавриловић 1909, 14.

¹¹ Б. Андрејевић 1979, 279.

Писма откривају неке нове моменте револуционарне активности Пироћанаца у периоду грчког устанка 1821. године, свакако у оквиру Хиландарског метоха у Пироту кога доводимо у везу са свим ослободилачким покретима хришћанске раје у пиротској кази против османске власти.

Писмо чорбација из Пирота из 1816. године, са пет отисака печата¹² упућено је Хиландару са молбом да се прихвати пиротски протосинђел Данило кога су Турци осудили на „сургун“, од чега га треба по сваку цену избавити. Друго писмо, 24. маја 1816. године,¹³ заведено у хиландарској књизи инвентара под називом – Писмо из Ниш од Игњатија духовника, – односи се „на неколико поклоници од Србију“ које Игњатије из Пирота шаље у Хиландар, после тешкоћа са давањем дозволе од турског паше у Нишу, где је 1821. године деловала тајна нишка револуционарна организација против Турака.¹⁴ Недавно откривени документ у Одеси даје конкретне податке који несумњиво указују на активност Нишлија у сукобима хетериста са Турцима у пролеће 1821. у Молдавији.¹⁵ Подаци о Србима (72) говоре да су Нишлије, а вероватно и Пироћанци, били повезани са борбама у Молдавији, што је доказ више о интервенцији виђених пиротских чорбација манастиру Хиландару. Према подацима из овог извора међу Србима највише је било трговаца и занатлија, што доказује да је револуционарни пункт у Пироту, свакако, био оријентисан на угледне пиротске чорбације, које је предводио Хаџи Неша Филиповић, повезаним са Хиландарским метохом, а преко њега са Тајном револуционарном организацијом у Нишу. Они су својим трговачким и занатлијским контактима били добро обавештени о збивањима у хетеријском покрету против Турака.

Поменута писма упућују да су Пироћанци били укључени у покрет још пре почетка грчког устанка. Међутим, тешко је прецизније одговорити када је у Пироту оформљен револуционарни пункт, али нема сумње да је револуционарне идеје међу Пироћанцима ширио духовник Игњатије који је морао бити у вези са нишким владиком Мелентијем, предводником грчке православне цркве, који је у Ниш дошао 1815. У Цариграду је имао могућности да се упозна са хетеријским покретом, тим пре што су у цариградском кварту Фанару, већ после 1812. године делали хетеристи.¹⁶ С обзиром да је 1815. године Нишавска епархија у Пироту била сједињена са ратом опустошеном Нишком епархијом у једну, Нишку митрополију на

¹² Архивска збирка манастира Хиландара – Ф. 7 (1814–1820), Писмо бр. 46, Омот за 1816. Б. Андрејевић 1979, 279, у намени.

¹³ Б. Андрејевић 1979, 282.

¹⁴ Б. Андрејевић, 1975, 118.

¹⁵ Н. Тодоровъ, 1973, 7-18.

¹⁶ Б. Андрејевић 1979, 118.

челу са митрополитом Мелентијем, егзархом Доње Мезије,¹⁷ пиротски револуционарни пункт је дошао под непосреднији утицај Нишке револуционарне организације. Доласком у Ниш владика Мелентије је био одмах ангажован од тадашњег турског заповедника града Марашли Али-паше да интервенише и успостави контакте са Милошем. У писму Милошу и свим Србима од средине јула 1815. владика Мелентије позива све Србе да престану са даљом борбом против Турака, потенцирајући да је он „емац... да ке добро бити с овога честита везира и богом се вам кунем да ни е превара да немате сумнение ништа по да додете слободно код мене и да ве отведем код честита везира да му прикажете ваше муке и цеволе”.¹⁸ За непуну недељу дана митрополит Мелентије пише кнезу Милошу пет писама желећи да га убеди да дође на састанак са Марашли Али-пашом, у томе и успева, мада њиховом састанку августа 1815. године на Белици не присуствује.¹⁹ Милош Обреновић је био, очигледно, задовољан посредништвом владике Мелентија између Срба и Турака 1815. године пошто је у буџету Србије за 1816. изгласана ставка „за владика Нишевачког 3.000 гроша”. Српски кнез је не само наградио Мелентија, већ је желео да га доведе за београдског митрополита;²⁰ међутим, у томе није успео због противљења новог београдског везира Марашли Али-паше, који је, као ранији турски заповедник у Нишу, био упознат са борбом нишких свештеника за овај положај.²¹

Револуционарне идеје хетериста преносила су у Пирот духовна лица из Хиландара, што је случај и са протосинђелом Данилом, који је у Пирот дошао највероватније 1815. када је, по свој прилици, и Пирот постао један од хетеријских пунктова југа Србије и у коме је 1821. године морала постојати револуционарна тајна организација. Припаднике те организације треба тражити међу потписницима наведеног писма Хиландару – Филиш, Неша, Хранча, Марко, Петар и др. трговци и занатлије, који су својим ауторитетом, својим трговачким пословима и контактима били упознати са ослободилачким покретима у Грчкој, а који су желели и своје ослобођење. Потврду ових тврдњи налазимо у казивањима старих Пироћанаца, која се веома подударају са наводима у писму. Записао их је Владимир Николић, а односе се на догађаје у годинама „после Карађорђа”, односно у годинама после завршетка Првог српског устанка. Једно казивање се односи на „јер-

¹⁷ Е. Голубинскију 1871. 146. 148; К. Иречекъ. 1929. 351.

¹⁸ Писмо Мелентија Митрополита Нишког кнежевима и свим православним Хришћанима у Србији писано јуна 1815. из Ниша. М. Вукићевић 1907. 147.

¹⁹ М. Милићевић 1893. 3–33.

²⁰ М. Петровић 1898. 67.

²¹ Б. Куниберт 1901. 99.

омонаха Доситеја” који је заноћно код Хаџи Неше и у току ноћи „пречестно Пиротске свештенике које су Турци обесили”.²² да би одмах затим побегао у Србију. Друго казивање везује се за сарадњу Хаџи Неше са хиландарским духовницима и истиче се да је „један калуђер из Свете Горе, који је био у Пироту у светогорском метоху и спремао људе да их води у Свету Гору, много добро живео са Хаџи Нешом. Турци су хтели да га обесе, али Хаџи Неша то дозна и брзо нађе сврљиншке хаљине, да му неке пратнице, те овај побегне у Књажевац, па одатле оде у Београд, где је касније постао владика”.²³ Казивања Пироћанаца записана 1912. године, скоро девет деценија од времена одигравања догађаја, могло је допринети забораву неких чињеница, али не и суштине догађаја који су скоро сасвим идентични са наводима у писму. Пиротске чорбације тражиле су помоћ од Хиландара за протосињела Данила, а не од Србије, како кажују стари Пироћанци, вероватно стога што се кнез Милош чврсто држао по страни од сукоба с Турцима. Чорбације не истичу праве разлоге пребацавања протосињела Данила у Хиландар, већ само истичу да је отпунтен „правде ради” и да нису дозволили да га царском наредбом пошаљу у „сургуи” где би био „за много” те због тога упућују „молбу долице земљи” хиландарском игуману „да му ви чините икрам благородно за нашу милост у нашу епархију нишавску”.²⁴ Пиротске чорбације напомињу у писму да уколико протосињел Данило жели да оде до манастира Ватопеда, значајног центра за време припрема грчког устанка против Турака, да му хиландарска управа то не забрањује, јер за њега и његову делатност тврде потписани пиротски „главари”. То је, свакако, податак више за припадност протосињела Данила хетеријском покрету.²⁵

На устанничко расположење Пироћанаца против Турака, у време ослободилачког покрета у Грчкој, од 1814. до 1821. године, указују и записи у старим црквеним књигама, који се чувају у Софијској библиотеци, а односе се на догађаје у Пироту из 1821. године. Бугарски историчар Мањо Стојанов наводи два записа карактеристична за покрет против Турака у Пироту и односе са Хиландаром: „Оу Пирот Хаџи Кесарии 3 месеца лежал оу бунар сухоу”, а у следећем је записано: „Оу град же Пирот бше едни духовник светогорскии пострижник от манастир Хиландар именов Иосаф и того обесиша, и тамо и погребен бист”.²⁶ Када је реч о страдању свештеника у Пироту од Турака, задржало се предање о вешању седмо-

²² В. Николић 1974, 61.

²³ *Ibid.*, 61.

²⁴ Б. Андрејевић 284.

²⁵ М. Ђ. Милићевић 1884, 66; 1888, 443.

²⁶ М. Стојановъ, 1973, 91, 97.

рице свештеника које се различито временски датира. Везује се за „Карађорђево време” 1804–1813. и за период „иза Карађорђа”, односно грчки устанак 1821. године и за Хаџи Нешину буну 1836. године. Наведени запис из манастирског Поменика помиње само једног духовника Јосифа, представника Хиландарског метоха у Пироту, а вешање хиландарског духовника у Пироту 1821. године потврђује уверење и разлоге прогонства протосинђела Даншла 1816. године. Да су представници Хиландарског метоха у Пироту били у теспој вези са носоцима револуционарног покрета против Турака, потврђује и податак из другог писма којим духовник Игнатије обавештава хиландарског архимандрита Исаиа на какве је тешкоће наишао код паше у Нишу где су чекали 15 дана док паша није дао дозволу за људе који одлазе у Хиландар.²⁷

Устаничке акције у Молдавији започете 6. марта 1821. године са Александром Ипсиантџем, које су се месец дана касније одразиле и на територију Грчке са центром у Мореји, имале су снажан одјек у свим областима Балкана запоседнутим Турцима. Султан Махмуд II (1809–1839), схвативши каква опасност прети царству, наредбом од 31. марта 1821. године изричито је захтевао од Турака сурово разрачунавање са највишим представницима грчког свештенства у Цариграду и читавом Балкану, као носоцима овог ослободилачког покрета. Нови велики везир у Цариграду, Бендерли Али-паша, наредно је 22. априла, на Ускрс, да се обесе цариградски патријарх Григорије V и шест других црквених великодостојника.²⁸ Током априла Турци су се крваво разрачунавали и у другим градовима Турске са још преко 70 епископа, међу којима је био убијен, у Једрепу, и бивши цариградски патријарх Кирило и кипарски епископ у Солуну.²⁹ У пролеће 1821. године бројна турска војска била је послата у све делове царства. Само три дана после убиства патријарха и његових најближих сарадника, Марашли Али-паша је обавестио Милоша да из Солуна у Ниш долази Хусеин-паша Гаваназоглу са великом војском.³⁰ Сазнавши за присуство Хусеин-паше са 5.000 војника, Милош је био веома узнемирен, верујући да је војска усмерена и на њега и на Србију, да је Грк Аристид-паша који је носио Милошу писмо од Ипсиантџа на потпис „о заједничкој акцији” Срба и Грка против Турака био ухваћен. Милошев страх био је неоснован јер је у султановој заповести од 25. маја упућеној Србима наглашено да је гомилање војске у Нишу због „фаанариотског рада и пропаганде у Нишу”.³¹

²⁷ Б. Андрејевић 1979, 285.

²⁸ М. Гавриловић 1909, 42.

²⁹ М. Laskaris 1933, 72.

³⁰ А. С. КК: Писмо Ђорђа Поповића Милошу, 13. април 1821.

³¹ АС.КК, Писмо депутата Милошу, 14. мај 1821, са прилогом султановог Хати-хумајуна од 13. маја. Опширније код: В. Стојанчевић, 1979, 89-100; В. Стојанчевић, 1987, 85-95.

Хусеин-паша је обесио многе калуђере, свештенике и трговце, а међу њима је био и духовник светогорског манастира у Пироту. Јосиф.³²

Тако су на Ускрс 1821. у Нишкој тврђави били погубљени, обешени Нишлије: владика Мелентије, прота Стојан Поповић, поп Ђорђе Цинцарин, Младен Овчаревић, Радослав симекчибаша и Голуб мутавџија. Том приликом било је затворено око 200 Нишлија. Погубљење првих нишких грађана изазвало је велику забринутост код Срба не само нишког краја већ и суседних предела. Говорило се и о потајним турским егзекуцијама и нестанку многих људи, нарочито по селима. Узимања талаца био је обичај Турака, па је отуда у први мах и било затворено две стотине Нишлија. О резултатима те истраге Хусеин³³ Гаваназоглу паша је обавестио Марашли Али-пашу у Београду писмом упућеним из Ниша 15/28. јула 1821.³⁴

*„Њеџовој њлеменишосџи срећном, милосџивом
браћу ми најцењенијем, најпоштованијем
Госјодину везиру и муширу.*

*Пређашњи мухавиз Ниша Али-паша,
не хоџећи да мирује, начинио је савез,
са нишким мџирџолиџом ња је џошјајно ноћу,
одржавао сасџанке и кројио џланове да,
сачувај боже, исџреби народ муслимански
у Нишу и на џај начин да Високој Царској
влади и вечном Царсџиву најџури на враџ
једну велику бриџу. Пошџо сам најсавесније
исџиџао сџвар, џоџубљени су џоменуџи паша,
речени мџирџолиџ, двојица свешџеника и
два џаџира, који су били уџиџајни џуди
у вароши.*

*Пошџо су збоџ џоџа џоџубљени, њихова
џела, иџо су у зло била оџрезла,
склоњена су са лица земље. Одсечена
џлава џоменуџоџ паше џослаџа је на врело
џравде (у Цариџрад)...*

Хусеин паша, син Мураџов. 25. шевала 1236. џодине. ”

³² О турским зверствима с почетка XIX века сведоче скелети два човека којима су пребијене ноге. На грудима једног од њих откривен је пекторални крст од бакарног лима. Ово откриће може се везати за монаха манастира Хиландара, Јосифа, који је 1821. обешен у Пироту и сахрањен у подножју пиротског града. Упореди: Б. Дељанин, П. Пејић 1986, 230-231.

³³ Хусеин паша води порекло од старе угледне румелијске породице из Татар Пазарџика. „Управу над Нишем, сиротним пашалуком” добио је 1820. године, на чијем је челу остао до децембра 1826. године, када је постављен за београдског пашу. Б. Куниберт. 1901, 198.

³⁴ Писмо је један од ретких извора о постојању тајног удружења у Нишу; пронашао га је Глиша Елезовић у Народној библиотеци у Београду 1930. године. Снимак оригинала и превод са турског објавио је у Политици од 3. новембра 1930.

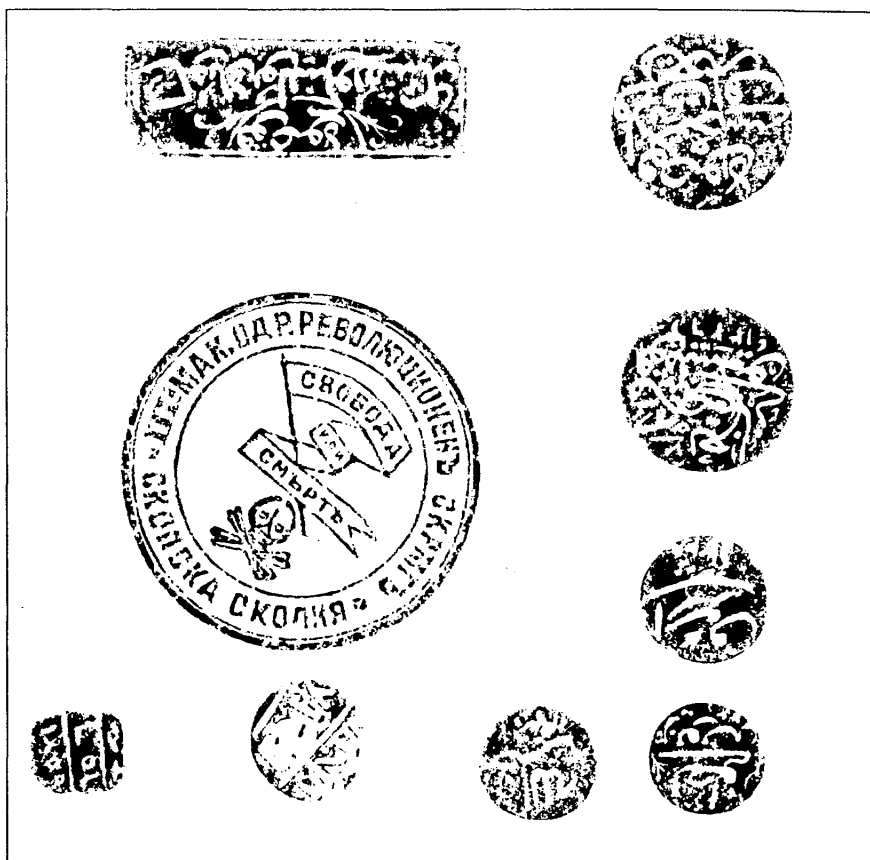
О активности револуционарне организације у Нишу 1821. године говори још један извор,³⁵ који посебно указује на одјек овог покрета и ван граница Србије. Аустријски конфидент Николај Стојко, писмом од 28. септембра 1822. године јавља у Вршац архимандриту и администратору епархије вршачке Радивојевићу, да када је „24-аго в Теплицах нашу црков от молера готовоу примити био”, тада је тамо дошао „Преосвешчени Гд. Данил Архиепископ Нишкѣј”. Владика Данило је побегао из Ниша страхујући да ће му Турци због револуције главу одсећи и у Стамбол однећи. Пре доласка у Теплице, како се у писму наводи, владика Данило је известио Милоша Обреновића о тешким приликама у Нишу после угушења „револуције” од 1821. године, а истовремено је од Милоша добио „конт да у Немцију утекне”.

Владика Данило је дошао у Ниш крајем 1821, када је цариградски патријарх, на тражење Турске централне власти – због револуционарног покрета у Нишу – издвојио из састава Нишке епархије Нишавску епархију са седиштем у Пироту. После владике Данила, Нишком епархијом су управљали: Венедикт I, Јосиф, Григорије, Ђир Венедикт II, Ђир Нићифор, Јоанићије и Калшик. Последњи нишки владика за време турске власти био је Виктор, родом из Калофера у Бугарској, бивши хиландарски калуђер и каснији егзархијски владика. Са ослобођењем од турске управе 1878. године, Нишка, као и Нишавска епархија дошле су у састав Кнежевине Србије и Српске православне цркве.

Интервенција пиротских чорбација у корист протосинђела Данила представља значајан моменат у револуционарној активности Пироћанаца. По завршетку Другог српског устанка, а под утицајем ослободилачког покрета чорбација, тај пројект је преко трговачких послова и због близине Ниша био у могућности контаката и упознавања са ослободилачким идејама тога времена, са циљем да се припреми устанак против Турака у Пироту. Изузетна је вредност писама пиротских чорбација и као извора за економске прилике и односе у Пироту, крајем XVIII и почетком XIX века, а отисци печата на њима представљају, вероватно, најстарије доступне изворе ове врсте. Могуће је да печати из чувене кујунџијске радионице Ђел Петра чије је име такође на трећем отиску печата с обзиром да се у породичној архиви његових потомака и данас чува 15 изузетних позлаћених печата урађених у његовој златарској, надалеко чувеној радионици, у близини Великог моста.³⁶

³⁵ Архив у Сремским Карловцима. Фонд митрополитско-патријаршијски А-229, 1822. година.

³⁶ Подаци из породичне архиве Ђел Петра, једног од Милошевих повереника за Пирот, поред Хаџи Неше Филиповића; делимично је сређена. Има записа о пословима, руком рађене сребрне рукотворине и доста вредних књига из XIX века.

Грчки устанак још није био угушен када су, због заштите грчког становништва, велике европске силе почеле долазити у дипломатски сукоб са Портом, који је, потом, прерастао у ратовање Енглеске, Француске и Русије с Турском. Турска је била поражена у рату 1828/29. године и Једренским уговором, поред других обавеза узела је на себе да олакша положај православних хришћана и да удовољи њиховим захтевима - питањима побољшања црквеног живота. Надзор над овим спадао је у конзуларну јурисдикцију руских конзула у Турској. То је било од знатних последица и за словенски и грчки свет у Османској царевини.³⁷ По мировном уговору у Једрену 1829. године чланом шестим, Србији је била призната пуна национална аутономија с правом повратка шест нахија, а кнезу Милошу наследно кнежевско достојанство, што је Порта морала извршити за веома крат-

³⁷ В. Стојанчевић, 1971, 81.

ко време. То је, пак, значило да се нова граница Србије имала спустити на југ, у правцу Ниша и Пирота, на речницу Топопциу, планину Грамаду и села Ореовца у близини Пирота.

TURKISH REPRISALS IN THE 1821 GREEK INSURRECTION

Summary

The Greek insurrection in 1821, which lasted for several years, giving the Porte a lot of trouble, was not without consequence for Serbs in Turkey. The Greek national liberation movement against the Turks began at the end of the 18th century with a secret organization, known as Heteria, which developed into a revolution by 1821, winning followers among the Balkan peoples subjugated by the Turks. By joining the Greek struggle, they had hoped to achieve liberation for themselves.

Heteria had centers were set up in Ponisavlje, Niš and most probably in Pirot, which were expected, with the support of Miloš Obrenović, to instigate rebels to actions for liberation. The authority of Bishop Melentije of Niš helped the town become one Heteria's most important centers in the Balkans. A secret revolutionary organization existed in Pirot as well, testifying to which are letters preserved from local notables, dating from 1816. According to information from these sources, the Serbs were generally merchants and craftsmen, in Niš. In addition to Bishop Melentije, there were head-priest Stojan Popović, parson Djordje Cincaric, Mladen Ovcarevic, Golub Mutavdzija, and in Pirot, besides spiritual overseer Josif, who most likely spread the ideas of Heteria, there were Proto-syn-cellus Danilo, and the notables of Pirot were led by Hadzi Neša Filipovic, who were connected with the Chilandar, and through it with the secret revolutionary organization in Niš.

БИБЛИОГРАФИЈА

Б. Андрејевић, 1975

Революционарна делатност и најне Нишке организације против Турака 1821. године, Лесковачки зборник, XV, Лесковац.

1979, *Два извора о Пироту из Хиладара, са почетка XIX века, значајна за револуционарне и економске односе у време Турака*, Пиротски зборник 8–9, Пирот.

Архивска збирка Хиладара

Архивска збирка манастира Хиладара – Ф. 7 (1814–1820), Писмо бр. 46, Омот за 1816.

Архив у Сремским Карловцима.

Фонд митрополитско-патријаршијски А-229. 1822. година.

АСКК. (Архив Србије, Краљевска канцеларија).

Писмо Ђорђа Поповића Милошу, 13. април 1821.

Ј. Хаџи Васиљевић, 1928

Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку.
Београд.

М. Вукчевић, 1907

Писма из Првог и Другог устаника. Споменик СКА. XXXVII. Београд.

М. Гавриловић, 1908

Милош Обреновић, I. Београд.

М. Гавриловић, 1909

Милош Обреновић, II. Београд.

Е. Голубинскиј, 1871

Краткиј очеркы истории Православных церквей болгарской, серпской, румынской или молдавальной, Москва.

Б. Делани, П. Пејић, 1986

Пироћки град. Гласник САД, 3. Београд.

К. Иречекъ 1929,

История на Българияте. София.

Б. Кушберт, 1901

Српски устаник и прва владавина Милоша Обреновића, 1804–1850. Београд.

М. Милчевић, 1893

Кнез Милош прича о себи. Споменик СКА. XXI. Београд

М. Ђ. Милчевић, 1884

Краљевина Србија. Београд.

1888. *Поменик знаменитих људи у српској народа.* Београд.

М. Laskaris, 1933

Le rôle des Grecs dans l'insurrection Serbe sous Karagèorges. Athènes.

В. Николић, 1974

Стари Пироћ. етнографске белешке из прошлости града, Пирот.

В. Ј. Петровић и П. Ј. Петровић, 1882

Грађа за историју Краљевине Србије. II, Београд.

М. Петровић, 1898

Финансије и устаникове обновљене Србије до 1842. Београд.

С. Петровић, 1996

Историја града Пироћа. Пирот.

В. Стојанчевић, 1971

Љужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године. Београд.

1979, *Saradnja između Srba i Crka za vreme svojih oslobodilačkih pokreta 1804–1830.* Thessaloniki.

1987, *Грчка оштинина у Београду на преласку XI III у XIX век.* Годишњак Музеја града Београда. књ. XXXIV. Београд.

М. Стояновъ, 1973

Грцкото въстание от 1821. българските рукописи. Сто и педесетъ години от грцкото въстание 1821–1828. БАН. София.

Н. Тодоровъ, 1973

Нови дани за доброволците от грцкото въстание 1821–1828. София.